

Norra Alnön

– ett riksintresse

Norra Alnön

– ett riksintresse

Producerad med bidrag från Länsstyrelsen i Västernorrlands län

Murberget Länsmuseum Västernorrland

Box 34

871 21 Härnösand

www.murberget.se

Länsmuseumets småskriftsserie nr 10

Norra Alnön – ett riksintresse

© Murberget Länsmuseum Västernorrland och författaren

Härnösand 2012

TEXT: Lars Göran Spång

GRAFISK FORM: Christina Sollén

FOTO: Björn Grankvist, Lars-Göran Spång sid 18, 20, 41

KARTOR: Ur Fastighetskartan Lantmäteriet Dnr 2012/1183 © Lantmäterverket Gävle 2012

UPPLAGA: 1000 ex

TRYCK: Hemströms Tryckeri, Härnösand 2012

ISSN 1651-4424

ISBN 978-91-85222-26-1

Innehållsförteckning

Inledning	6
Välskött skog, sårbar för storm	8
Sågverksfolket skriver sin historia	10
Eriksdals herrgård lever upp igen	14
Skyddad natur på Alnön	16
Stornäset och golfbanans planer	19
Arkeologi på Alnön	22
Kyrkor och gamla kartor	29
Arbetare bygger en föreningslokal	33
Alnöns ovanliga geologi	35
Alnön, ett cykelparadis	37
Skorstenarna och Alnöns skyline	38
Fritidsområde på Alnöns stränder	40
Alnöns förflutna, en resurs för alla	42

Inledning

Det är lätt att hitta till Alnön. En skylt vid Birsta norr om Sundsvall leder till en imponerande hög och smal bro som förbinder fastlandet med ön.

Björn är fotograf och jag skriver text och samlar material till denna skrift. Vi jobbar bägge två på Murberget, läns museet i Väster-norrland.

Vi är på väg till norra delen av ön. När vi väl passerat bron och landar tryggt på fast mark öppnar sig en idyll med många småhus och trädgårdar. Den smala Alnöbron känns bred i jämförelse med de smala vägar som möter på Alnön.

På norra Alnön har Riksantikvarieämbetet ringat in en riksintressant kulturmiljö, en myndighetsåtgärd som ger skydd i miljöbalken. Riksintressena ska redovisas i kommunernas översiktsplaner och godkännas av Riksantikvarieämbetet. På senare tid har samhällsplanerare ifrågasatt meningen med riksintressen. De får inte skadas, men de summariska beskrivningarna som tillhandahålls ger inte tillräcklig information om vad som ska skyddas. Motiveringen till att Norra Alnön är en riksintressant kulturmiljö finns att läsa i rutan intill.

Varken Björn eller jag är myndighetspersoner. Vi har fått bidrag av länsstyrelsen för att göra denna skrift, men den innehåller inte bestämmelser och riktlinjer som liknar myndighetsbeslut. Vi har valt att vara personliga och framförallt försökt hitta röster från människor som bor på Alnön och berörs av miljön.

Vi tror att Alnöbor själva har de bästa förutsättningarna att berätta sin historia. Historiska miljöer mår också bäst av en levande historia och engagemang på plats.

Lars-Göran Spång

Motivering

Odlingslandskap med lång bebyggelsekontinuitet och däri insprängda industrimiljöer som speglar sågverksepoken och industrialismens genombrott vid 1800-talets senare del då Alnön var "de sexton sågarnas ö". (Kyrkomiljö).

Uttryck för riksintresset

Välbevarade bymiljöer, gravfält och storhögar från järnålder samt strategiskt lokaliserad tidigmedeltida kyrka och eventuell kastallämning. Omedelbart intill ligger monumental 1890-talskyrka, ritad av Ferdinand Boberg. I norra delen av miljön vittnar bl.a. bebyggelsen i Hörningsholm, Nacka, Eriksdal, Hovid och Johannesvik om den koncentration av sågverk som uppstod i området under 1800-talets senare del. Landets första föreningslokal Folkets hus på landsbygden byggdes här 1896, Tors lokal i Hörningsholm.

Välskött skog, sårbar för storm

Julhelgen 2011 drabbades stora delar av Alnön av en storm som slet sönder stora skogsområden. På våren när vi började vårt projekt var alla som ägde skog fullt upptagna med att röja upp efter förödelsen. Om inte de fallna träden togs tillvara skulle skadeinsekter sprida sig.

Åke Sandberg är en av skogsägarna på Alnön som drabbades värst. Hälften av Åkes skogsareal blåste ner, ungefär tiotusen träd. Ekonomiskt blev det ingen katastrof för honom, han var försäkrad, men känslomässigt blev det omtumlande. Åke betraktar inte sin skog som en vinstmaskin, utan mer som ett strövområde att plocka svamp i och sköta om, träd för träd.

– Det finns så många andra värden än att utvinna virke och massa ur skog. Det är värdefullt att ha skogen runt omkring där vi bor. Frugan har sina stråk och plockar gärna svamp. Jag försöker använda mig av gammal blädningsmetod på några ställen, tar ut några kubik ibland, fäller träd med begynnande rötskador. Det blir en liten vinst, men inget att leva på.

Åke har slitit hårt med jordbruket. Som mest hade han 60 djur. Utöver det var han ägare och delägare i olika företag för att dryga ut inkomsten. Jordbruket lönade sig inget vidare. Till slut blev det för mycket. Nu har Åke varvat ner och försöker hitta ro i själen. Då är skogen viktig.

Vi går fram till ett område med stora granar som klarat sig. Åke håller handen mot en av granarna som han kallar sitt skötebarn. Armarna räcker inte till för

Naturens egen kalavverkning. Stormen Dagmar fällde hälften av Åke Sandbergs skog annandag jul 2011.

att omfamna den och den har blivit för stor för dagens sågar.

– Helt fantastiskt, säger Åke och tittar upp på bjässen.

Jag vill höra mer om stormen och frågar hur han minns den där julhelgen när Dagmar drog fram.

– Jag vaknade mitt i natten av hur huset vibrerade i blåsten. På morgonen reagerade jag på att det kom in så mycket ljus. Vi hade mest gammal skog inpå gården, så vi var van vid skuggan. När jag gick ut kändes paniken nära. Det var svårt att greppa. Det var så mycket. Vi kunde inte ta oss någonstans. Det låg träd överallt på vägarna, stora barriärer. Det kom folk från alla håll och vi började med att hjälpas åt för att göra vägarna framkomliga.

Efter hand förstod Åke hur mycket som hade blåst ner på markerna. Ett stråk som löper utmed hans skifte var helt fördärvat, som om en tromb dragit fram. Det skulle ta flera år att röja upp det ensam. Ganska snart skrev Åke kontrakt med SCA som skötte röjningen.

– Jag ville att det skulle skötas av några grabbar som jag anlitat förut. De är duktiga på att ta vara på så mycket virke som möjligt. Det blev bara någon procent som gick till massaved. I vanliga fall blir det 5-6% som inte går att göra virke av.

Åke beskriver vilket pussel det är att få ut optimalt med virke ur stammarna. Stockarna ska vara så långa som möjligt, raka och jämntjocka.

– Vi hade tur att det var vått i markerna så

att träden välte med hela roten. Hade det varit torrt och fruset hade stammarna knäckts på mitten, och då blir det bara massaved.

Stormen har fått många att tänka om. Det har visat sig att välskött skog som gallras regelbundet är mest sårbar. Den ovärdade skogen stod pall för stormen. Undervegetation tar upp vindarna och rötterna får bättre fäste.

– Stormen blev som en våldtäkt. Det finns ju en plan, men man får nog tänka om nu, kanske mer löv. Förr var det skottpengar på löv, men jag vill gärna ha mer löv i skogen. Det borde räcka med gallring en gång.

När all stormfälld skog har tagits tillvara, återstår för Åke att göra flis av det som ligger kvar, såga ner stubbarna, markbereda och plantera. En ny skog växer upp, men förmodligen kommer det flera stormar.

Sågverksfolket skriver sin historia

Elias Sehlstedts skrev 1873 en vers i en kåserande reseberättelse i julkalendern Svea. Han var imponerad av Sundsvalls storstadsliv och flöde av pengar och lyx. När han blickade ut mot Alnön i solnedgången skrev han:

*Och hela hamnen som en spegel låg
Och såg vid såg jag såg hvarthelst jag såg*

Sehlstedt upplevde ändå inte sågverksepokens höjdpunkt. På Alnön fanns 8 ångsågar i drift när han skrev sina kända versrader. 30 år senare fanns det dubbelt så många sågverk. Under samma period växte Alnös befolkning från 1400 till 5500 personer.

Under 1900-talet vände utvecklingen och på 1930-talet ger en annan skald en helt annan bild. Karl Östman arbetade på flera av Alnös sågverk som stabbläggare. Han lyckades trots det slitsamma arbetet skriva både noveller, en roman och flera tidningsartiklar. En artikelserie i Sundsvalls tidning från 1930-talet har rubriken *De döda sågverken på Alnön*. Karl Östman återvänder i texten till olika sågverk där han varit verksam, nu övergivna och igenvuxna:

Så kommer han ner till stranden, anläggningsområdet, nu till stor del övervuxet av albuskar och en grupp vinkelformigt utplanterade granar, som gör det skrämmande intrycket av en spetsgård vid de Besche's gamla herrgårdsvilla längre bort. Han ser upprivna kajer med ribbfillningen inunder, där brädgården varit, och trasigt tegel ligger på rus i högar på ett ställe.

Karl Östman var emellertid mest flitig som samtidsskildrare då han själv jobbade på sågarna. Hans noveller beskriver orättvisan och nöden som följde i denna rovdrift av både människor och skog. Hans minnen av livet på Alnön är också nedtecknat av honom själv och hans hustru Hilda, tillsammans med etnologen Börje Hanssen på Nordiska museet i Stockholm.

Mycket om detta finns att läsa i boken *Sågverksfolket*. Forntid till nutid, utgiven 2006 av föreningen *Sågverksfolket*. Föreningen har givit ut fler publikationer om Alnös historia och nutid, och nya planeras. Föreningen bildades 1983 och har kontinuerligt forskat och publicerat om Alnös historia, samlat minnen och bilder. Idag är Lars Karlsson ordförande.

Vi träffas vid Eriksdals herrgård som är ute till försäljning och funderar över framtiden i området. Lars har med sig Hans Gillgren som också är aktiv i föreningen. Hans har nyligen gjort en folder, *En kartguide till minnena av en industriepok*. Jag frågar vad som fångade deras intresse för Alnös historia.

– Det började med att jag och min sambo blev tillfrågade om vi kunde skriva om den Lambertska miljarden, säger Lars.

– Det var en spännande historia att följa upp. Jonas Lambert var en kapare med rötter i en fransk släkt som flyttat till Umeå. Han förde befäl över ett holländskt sjörövarfartyg som kapade fiendeskepp under 1600-talet.

Han erövrade stora rikedomar och belönades av holländska staten för sina bedrifter. Han fick landområden i Guyana och blev ägare till väldiga plantager.

– När han avled 1726 efterlämnade han motsvarande 540 miljoner kronor. Nyheten spreds att Jonas Lambert avlidit och inte hade några bröstarvingar. Många i Sverige trodde sig vara släkt med Lambert och såg möjligheten att komma åt de stora tillgångarna. På Alnön fanns många familjer som sade sig vara släkt med Lambert. Två personer, Daniel Petter Öberg och August Nyström, drog igång en stor släktforskning för att komma åt arvet, men det gav inget resultat. August Nyström dog 1918 och lämnade efter sig en handskriven bok om hela utredningen.

Vi tittar runt Eriksdals herrgård och undrar vad det ska bli av detta praktfulla bygge. Fasaden är full med fågelholkar som monterats upp vid inspelningen av filmen *Bitchkram*, av Andreas Öhman. Filmteamet är de sista som lämnat spår i huset.

Hans är arkitekt och funderar över olika möjligheter att använda herrgården.

– Herrgården är ganska oförändrad. Interiören är ganska intakt med takmålningar och så. Det är ju inte skyddat nu, men det är faktiskt den värdefullaste miljön vi har på Alnön. Det vore värdefullt att återupprätta det samhälle som fanns här med jordbruk och allt. Men det är nog mer realistiskt att tänka sig kursverksamhet och konferenser.

Jag frågar hur man ska göra med omgivningen, det är ju ganska igenvuxet.

– Vi skulle vilja öppna upp i brädgårdsområdet, säger Lars. Kanske upprätta en stabbe eller högbana, men kommunen måste hjälpa till. Det finns nu inte ens pengar att röja, men vi provar andra kanaler.

Hans håller med.

– Det vore fint att kunna visa tekniken i ett sågverk,

Lars Karlsson, ordörande i föreningen Sågverksfolket.

Hans Gillgren vill gärna se ett sågverk i funktion på Alnön så att tekniken kan visas.

Skorstenen vid Hovids sågverk får tjäna som telemast så länge den står.

röja upp och få kontakt med vattnet. Idag ser man ju ingenting.

Vi traskar vidare till Hovid, granne med Eriksdal. Pannhus med skorsten och en liten brandstation finns kvar från sågverkstiden. Lars kusiner driver nu en mekanisk verkstad där. Området är ganska öppet och det är inte långt till Alnösundets strand. På tomten är det fullt med järnskröt.

Jag frågar Hans om det här är en bra utveckling.

– Ja, att det finns verksamhet kvar är ju bra, och att skorstenen är kvar. Den har ju klarat stormen Dagmar. Man måste ju mura upp den lite så att den blir rak. Det finns bara tre skorstenar kvar på Alnön. Hovid är enda stället där det finns både pannhus och skorsten. Det vore ju intressant att undersöka om det finns kompetens idag att mura upp en skorsten.

På skorstenen har en mobiloperatör monterat upp en sändare. Jag får en idé. Borde inte alla telemaster på Alnön ersättas av tegelskorstenar? Hans är mest inne på att öppna upp ytor och bygga rekonstruktioner i pedagogiskt syfte.

– Det norska museet i Namsos har en rekonstruerad såganläggning. Det är konstigt att det inte finns något liknande i Sverige. Byggnadstekniken är inte komplicerad, fackverk med dragstag för att undvika bärande pelare. Det vore inte svårt att återskapa miljön med några brädstaplar och öppen yta mot vattnet och ett såghus.

Jag får en annan idé. Kan man tänka sig att bygga bostadshus som ser ut som brädstaplar?

– Ja, det är ju en originell tanke. Men för att få hit besökare måste man tänka på boende och mat. Sen tror jag utbildning i traditionell trähusteknik skulle vara intressant. Men att bo i trästaplar kunde ju vara en originell idé med tanke på framgången med trädkojorna i Harads utanför Boden.

Eriksdals sågverk 1899. Nu är allt jämnat med marken och området växer igen. Foto: SCA/bildhotellet AB, www.bildhotellet.se

Ett karaktäristiskt inslag i såverksmiljön var stabbarna. Bilden är tagen 1920–1940 på Alnön. De kanske kan vara förebilder för ny bebyggelse? Foto: SCA/Bildhotellet AB, www.bildhotellet.se

Eriksdals herrgård lever upp igen

Under sommaren såldes slutligen Eriksdals herrgård. Jag var naturligtvis nyfiken på vem som hade köpt denna fantastiska skapelse. Vi undrade också vad huset skulle användas till. Den senaste fastighetsägaren var EFS. Församlingen köpte gården för 50 år sedan för 38 000 kronor. De renoverade i ett helt år, berättar Maria Wickman i en tidningsintervju. Maria är en av alla medlemmar som under åren målat, spikat, lagat mat och sålt glass i kiosken till barn på sommarläger.

Herrgården har varit en disponentvilla som byggdes när Lars Ulrik Öqvist och en kompanjon förvärvade Eriksdallssågen på 1870-talet. På tomten upprättades även en kontorsbyggnad. Öqvist avled 66 år gammal 1901. Sågverket hade året innan byggts ut och drevs vidare 30 år av andra ägare. När sågen var nedlagd hyrde kommunen ut herrgården till dess EFS köpte den. När jag fick veta att Ulrika Bringstål skulle bli ny ägare bad jag att få träffa henne. Hon hade ännu inte sett fastigheten, utan förlitade sig på sin fars rekommendationer. Han bor på Alnön och Ulrika har själv vuxit upp i Vi.

Björn och jag träffar Ulrika på herrgården en vacker höstdag.

– Jag köpte herrgården på nätet. Egentligen var jag ute efter en skola, men jag letade i flera år utan resultat. På en 30-års klassfest tipsade en kompis om Eriksdal. Det blev lite lojalitetskonflikt eftersom en annan kompis skulle lägga bud, men när hon drog sig tillbaka kunde jag lägga mitt bud.

Jag undrar om Ulrika är medveten om vilket företag det är att hålla gamla hus i skick. Ulrika verkar inte bekymrad.

– När jag bodde på Gotland gjorde jag i ordning en gammal skola, Alva gamla skola. Den var större än Eriksdals herrgård. Där fanns tre stora murstockar. Tack vare den erfarenheten är jag inte skrämmd av storleken på detta hus. Däremot är det mycket mer att göra här, med hänggrännor och rötskador. Verandan och tornet har satt sig, och jag skulle behöva höja några centimeter för att kunna använda dörrarna. Några har fastnat i sina karmar nu.

Ulrika kommer bara att bo här under sommarhalvåret. Hennes jobb som psykolog och forskare i Karlstad vill hon behålla.

– Jag hoppas få pengar över till drift genom hyresgäster i Parkvillan, det som förr var kontor. Det här ska bli mitt hem. Något behandlingshem blir inte aktuellt. I salen på övervåningen skulle det vara kul med evenemang, exempelvis kvällar med provsmakning av porter. Men det kommer säkert fler idéer.

Vi diskuterar turismen på Alnön och jag undrar om herrgården blir tillgänglig för allmänheten på något sätt. Blir det offentliga

evenemang eller kurser?

– Kursgårdstanken är kanske en möjlighet. Jag har ju uthuslängan med inredda rum som barnen bodde i på somrarna, men mina syskon vill gärna ha var sitt rum där. Jag vill inte göra något som jag ska leva på. Små sällskap, byggnadsvårdskurs kanske, men jag måste tänka efter.

Vi går husesyn och försöker lista ut hur husen har sett ut från början. När EFS renoverade kontoret var det putsat. Nu är alla fasader av träpanel och Ulrika har moderniserat så att det går att hyra ut två lägenheter. Även herrgården har varit putsad. Det upptäckte Ulrika när hon var uppe på vinden. Ulrika vill röra så lite som möjligt. Huset ska behålla sin karaktär, men det ska gå att bo här.

– Jag hoppas få en så mustig soppa som möjligt, säger Ulrika när vi önskar henne lycka till.

Skyddad natur på Alnön

Norra Alnön är riksintressant ur flera aspekter. Natur och kulturintressena har närmast identiska gränsdragningar. Naturvärden har däremot mycket större resurser att vårda landskapet med, men det gynnar även kulturvärdena. Som besökare är de flesta ointresserade av denna uppdelning av natur och kultur. Kombinationen ger den bästa upplevelsen.

John Granbo har hand om skötseln av skyddad natur. Han bor inte långt från Stornäset, vid Hörningsholm. Jag undrar vilken miljö han gillar bäst på Alnön.

– Om jag får nämna några favoritplatser så är det Långharsholmen där det är fina stränder och djur betar. Vi har en kofärja som kör över korna till ön. Men Stornäset är oerhört fint också. Highland Cattle betar där och det är jättebra. Djuren är allätare och bevarar mångfalden. De är också lättare än vanliga kor, så att marken blir lagom uppluckrad.

John bor inte långt från Stornäset, det största naturreservatet på Alnön. Jag berättar om mitt intryck av att många gamla sågverksplatser växer igen med alsly och undrar vad John tycker om det?

– Alskogarna på Norra Alnön, Indalsälven och Söråkerslandet är unika. Det är lövskogar, lövvärden, som vi gärna värnar om. När betet försvinner vandrar alen in. Att stränder växer igen är ju tidens gång, men det blir med tiden stora mäktiga träd som på Långharsholmen. Al har en ganska kort generationstid. Om

hundra år börjar skogen rasa. Den frodas vid stränder på grund av landhöjningen men konkurreras sedan ut av gran.

John ser gärna att vissa stränder får alskog, men hemmavid ser han till att landskapet är öppet.

– Jag och min sambo köpte en gammal arbetarbostad som vi renoverat. Jag sköter strandängarna där, men det är kommunens mark som vi arrenderar. Vi har haft nötdjur, men betesdjur är det svårt att få tag i, så nu har vi hästar, och det funkar bra. Vi har havsutsikt tack vara vårt arrende och markskötsel av strandängarna. Det är roligt att ha sitt eget att syssla med, även om det ingår i jobbet.

Vi återkommer ofta till frågan om djur i vårt samtal. Det har funnits betande kor på strandängarna i tusentals år, men nu är det en ovanlig syn.

– Problemet idag är att det inte finns ekologi i djurhållning, lantbrukarna orkar inte. Det är ett naturvårdsbekymmer att djuren inte räcker till. Om ett område blir reservat ändras förutsättningarna betydligt. Då tar staten ansvaret och det finns helt andra verktyg. Smedsgården är ett bra exempel. Hade området inte blivit reservat hade det slyat igen. Där har vi nu slätter på en hektar och bete på resterande mark. Vi har även efterbete på slättermark så att ettåriga växter kan slå rot i hovspåren. Om man bara slår så blir det en tät svål som inga frön trillar igenom.

Jag brukar rekommendera mycket djur på kort tid.

Jag berättar att jag tittat på några geologiska platser och har haft svårt att förstå både texter och vad det är i marken som är intressant.

– Geologipunkterna har inte något egentligt skydd, men vi på länsstyrelsen sköter dom också. Vi har försökt att ha med bilder på tavlorna för att visa det som är intressant. För 7-8 år sedan spolade vi rent med högtryck. Nu röjer vi bara.

Jag undrar vad John skulle vilja se för utveckling på Alnön. Är det något som saknas?

– Alnön har allt! Man märker ju att bron och vägar börjar bli lite trånga. Vatten och avlopp byggs ut, och det är ju bra, för naturen inte minst. Kan inte komma på något jag saknar.

Jag målar upp några tänkbara hot som kan drabba ön, exempelvis stora turistströmmar eller en stor golfbana intill naturreservatet vid Stornäset. John tror inte att turisterna blir något problem, och inte heller en golfbana.

– Det värsta är väl om norra Alnön förstörs av turistanläggningar. Risken är nog inte stor eftersom badplatserna är bättre söderut. Alnön har sällsynt tillgängliga stränder. Det bör fortsätta.

Stornäset och golfbanans planer

En solig sommardag tog jag en promenad i Stornäsets naturreservat. Jag hade inte förberett mig utan gick omkring ganska förutsättningslöst med en kamera. Kommunen har pekat ut detta område i sin kulturmiljöinventering. Det finns några enstaka fornlämningar noterade, fossil åker, industrilämning, men bara gårdsmiljön där vandrarhemmet nu ligger är utpekad som kulturmiljö.

Fossil åker? Ja, det är ett lustigt uttryck. På vägen ner mot Stornäset passerar man sten-

murar och stenrösen som minner om gamla åkrar. Stenarna är täckta av tjock mossa och andas ansenlig ålder. En utredning som gjordes för några år sedan visar att området har nyttjats som betesmark i äldre tid. Enstaka mindre åkermarker har funnits som idag kan spåras i form av terrasser och förhöjningar. Åkrarna har rensats från stenar som har samlats i högar. Under 1800-talet när ägo-gränser blev fastlagda har bönderna byggt stengärdesgårdar vid gränserna. Pensionatet

i Stornäset ligger där den största gården låg, Nes. Den är nämnd i jordeboken redan 1535.

Det första som möter mig när jag träder in i naturreservatet är långhåriga djur med stora skrämmande horn. Jag gissar att de inte är så farliga, dessa Highland Cattle, för annars kan man väl inte locka folk hit? Djuren är särskilt lämpliga för att hålla strandängar öppna. Highland Cattle gillar våtmarker och det märks när de trampar omkring både på stranden och i träsket. De är inte heller så hotfulla som de ser ut, nyfikna, men håller sig på respektfullt avstånd.

Stornäset är framförallt populärt bland fågelskådare. Det är lätt att ta sig fram på den kilometerlånga rampen över våtmarken till stranden där gömslen och fågeltorn är uppsatta. Stornäset är en av landets viktigaste rastplatser för flyttfåglar.

Strandängarna hålls öppna tack vare betesdriften. Innan sågverken etablerade sig på Alnön såg det ut så här utmed flera stränder. Det är uppenbart att djur behövs för att landskapet ska bli öppet. Övergivna stränder växer snabbt igen och blir sly.

Stornäsets pensionat och vandrarhem var förr ålderdomshem och vårdhem. Under slutet av 1800-talet fanns på Stornäset snickeri för tillverkning av kvastkäppar och laggkärl. Lars Ulrik Öquist, som också ägde Eriksdals sågverk, byggde om fabrikerna till en ångsåg och hyvleri. Lönsamheten var dålig redan när Öquist tog över. Efter några ägarbyten fick Stornäset läggas ner och rivs 1924. Här fanns då även en ståndsmässig herr-

gårdsmiljö som dessvärre brann ner samma år och ersattes av stenbyggnaden där nu besökare kan finna logi.

Stornäset har goda förutsättningar att bli ett besöksmål ur flera aspekter. Boende, mat och natur har nämnts. Golfbanan kan locka spelsugna, om klubben får igenom sina planer. Det är inte långt till Hörningsholm och byggnadsminnet Tors lokal. Det finns också ett gravfält från järnåldern vid Stornäset som förtjänar uppmärksamhet.

Stefan Wikander, en av många fågelskådare som besöker Stornäset.

Vid en arkeologisk utgrävning 2003, hittade arkeologer dessa små spännen av brons. De är endast 2 cm långa och hörde ihop med kvinnodräkter på 500-talet.

Gravfältet ligger en kilometer från vandrarhemmet. Det röjdes fram på 1930-talet som så många andra gravar på Alnön, men här gjordes inga utgrävningar. När golfbanans planer behandlades av myndigheterna 2003, gjorde arkeologer en utredning. De grävde några provgropar runt gravarna och använde metalldetektor. Två bronsspännen från 500-talet hittades. De trodde sig också kunna lokalisera platsen för ett hus.

Området ligger ganska avskilt från andra fornlämningar på Alnön. Gården, som man kan förmoda att gravarna hör till, låg allde-

les intill stranden. De andra gårdarna från denna tid låg nära en dalgång, ganska långt från stranden. Kanske har Stornäsets första bosättare i första hand ägnat sig åt fiske och säljakt?

Det återstår att se, om det blir fler undersökningar i detta gravfält. Det ligger i utkanten av den planerade golfbanan, så en undersökning behöver inte utföras om gravarna kan ingå i golfbaneanläggningen. Snarare tvärtom. Arkeologerna hoppas att golfklubben håller gravarna fria från sly om gravarna ingår i anläggningen.

Arkeologi på Alnön

När sågverksdöden drabbade Alnön blev många arbetslösa. Sågverksepoken hade lockat tusentals familjer att flytta till Alnön, men på 1930-talet var de flesta sågverk nerlagda. Arbetslösa blev hänvisade till olika vägarbeten och andra åtgärder som samhället ställde upp med. Arkeologer har ofta fått rycka in i sådana situationer och så var det också på Alnön.

Alnön är en av de mest utgrävda socknarna i länet tack vare utgrävningar och restaureringar av fornlämningar som utfördes 1938-1939. Riksantikvarieämbetet utförde undersökningarna och alla fynd som kom fram ligger magasinerade på Historiska museet i Stockholm.

För några år sedan gjorde Mats Johansson en insats och skrev en artikel i boken *Sågverksfolket. Alnöbygd från forntid till nutid*. Mats är arkeolog och bor på Alnön med sin sambo.

– Jag har jobbat som arkeolog på olika ställen i Norrland, men till slut hamnade jag på Sundsvalls museum och håller nu mest på med industrihistoria. Vi tog över min sambos föräldrahem och trivs väldigt bra på Alnön. Barnen får en fin uppväxt här.

Vi träffas vid en fornlämning som Mats tycker är intressant. Platsen, som ligger vid Hovid, har vuxit igen och det är svårt att skönja någon fornlämning i marken. En gammal parkbänk finns uppställd och intill finns en skylt utan text, monterad på en stolpe, en övergiven räls från någon såg. Jag ber honom berätta om stället.

Mats Jonsson, arkeolog som bor på Alnön, visar oss runt i Gistadalen. I bakgrunden syns gravhögar från järnåldern.

– Här grävde arkeologer ut ett röse från bronsåldern på 30-talet. Röset är borta, men i marken ligger en hällkista som låg under röset. Det fanns inga gravfynd, bara benrester. Hällkistor i stenrösen var vanliga på bronsåldern, så vi tror att den är från den tiden.

Vi befinner oss på en höjd ungefär 35 m över havet. När den döde begravdes här, för 3000 år sedan, låg stranden ganska nära. Det finns några enstaka gravar från bronsåldern på Alnön.

Det största gravröset ligger vid Vindhem och är Alnöns mest magnifika fornlämning. Även det gravröset grävdes ut på 1930-talet. Då påträffades ett fynd som hörde till graven, en rakkniv. Rakknivar från denna tid är relativt vanliga i södra Sverige, men fyndet från Vindhem är det enda liknande i hela Norrland.

Det finns enstaka fynd från ett ännu tidigare skede, stenåldern, och några familjer har nog bott på ön redan då, trots att ön på grund av landhöjningen var betydligt mindre. Alnön tycks inte ha varit särskilt attraktiv förrän under 400-talet då flera gårdar etablerade sig på ön. Det finns inte många spår efter själva gårdarna, men gravarna visar var man har bott. Gårdarna låg någonstans intill gravarna och med ledning av dem kan vi se att de första bönderna slog sig ner runt Gistadalen.

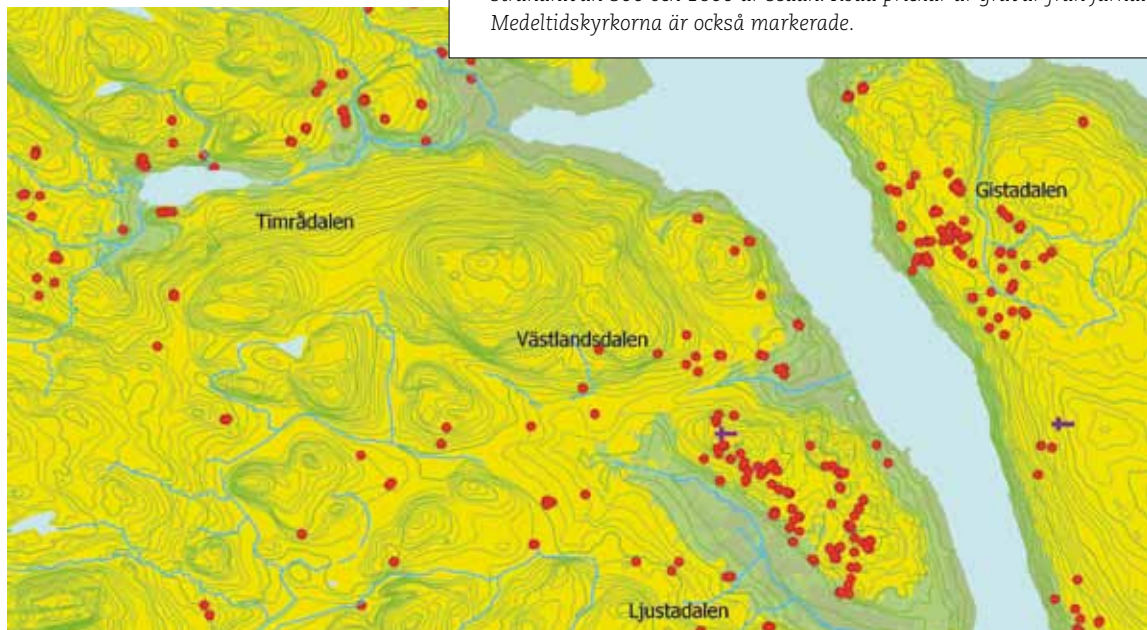
Samtidigt etablerade sig också många gårdar på fastlandet längs med dalgångarna Timrådalen, Ljustadalen och Vestlandsdalen.

Hela området runt Alnösundet var Medelpads centrum under järnåldern.

Mats visar vägen till ett ställe där man har utsikt över Gistadalen. En stor gravhög tornar upp sig mitt i åkern. Än idag är det kor som betar i dalgången och på andra sidan dalen skönjer man konturerna av andra gravhögar. Mats har uppskattat att det finns 200 gravar från järnåldern på Alnön, och många fler om man räknar in de som förstörts på olika sätt.

Arkeologer tror att gravhögarnas storlek var mått på den dödes status. I de största gravhögarna brukar också de finaste fynden finnas, om de inte plundrats, vilket drabbat

Landhöjningen bidrog till att bönderna fick mer och mer mark i dalgångarna att odla och ha betesdjur på. 10 och 20 meter över havet är skuggat, vilket motsvarar strandnivån 800 och 1600 år sedan. Röda prickar är gravar från järnåldern. Medeltidskyrkorna är också markerade.

många gravhögar. Alnös gravhögar är inte särskilt stora. De största gravhögarna finns på fastlandet, där eliten höll till.

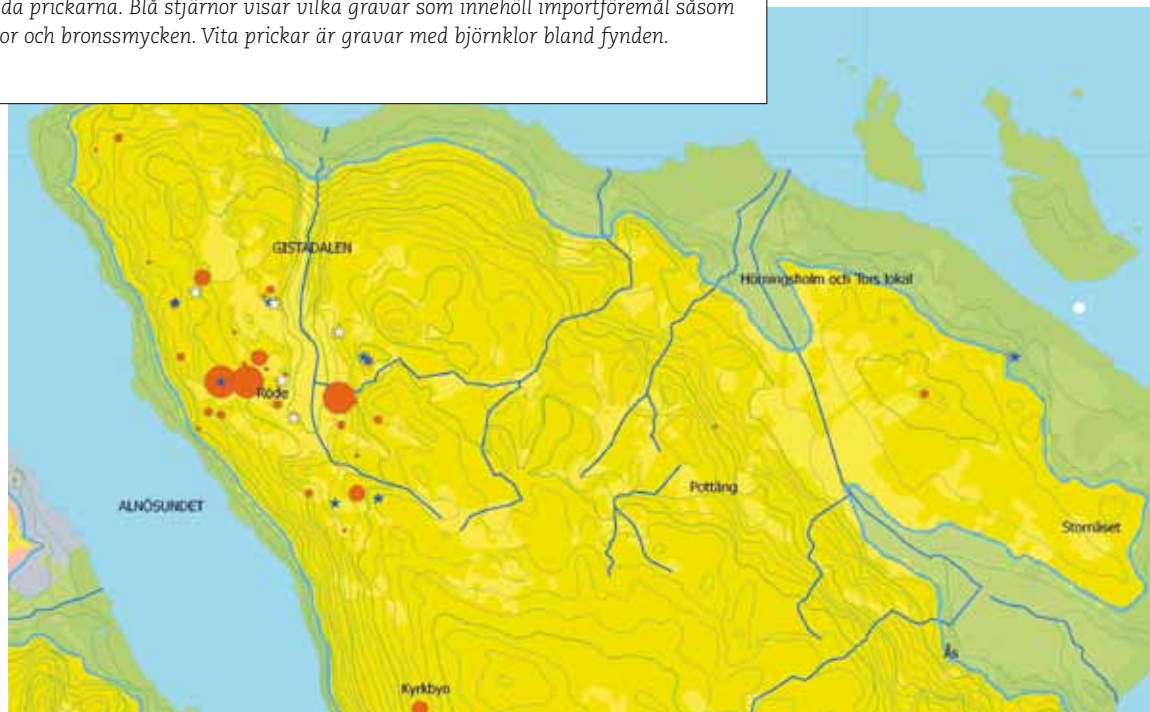
– I jämförelse med fastlandet är järnålderns miljöer ganska identiska. Öar är ju öar och de hamnar lite i marginalen, men Alnös fornlämningar hänger ihop med fastlandet, säger Mats.

På senare tid har arkeologisk forskning visat stort intresse för gravarna runt Alnösundet. Området visar sig vara en av fyra bygder i Medelpad som kanske var förstadium till dagens kommuner eller medeltidens

socknar. Efter romarrikets fall på 400-talet, det vi kallar folkvandringstid, började ett samhällsbygge i Sverige som så småningom ledde till ett kungarike.

Arkeologer benämner de största gravhögarna som *kungshögar*. De är över 40 m i diameter. Det finns några få i Medelpad, och kanske är de ett första tecken på en centraliserad organisation som liknar en kungamakt. I Alnösundet har det funnits en kungshög i Västlandsdalen 750 meter från Sköns kyrka som under medeltiden blev ett högsäte för hela Medelpad.

De stora gravhögarna vetter mot Alnösundet, gravhögarnas storlek är proportionerliga till de röda prickarna. Blå stjärnor visar vilka gravar som innehöll importföremål såsom glaspärlor och bronsmycken. Vita prickar är gravar med björnklor bland fynden.

Under järnåldern fanns det emellertid olika sätt att manifesteras sin makt, och de olika dalgångarna vid Alnösundet visar att det har funnits olika former av aristokrati. Timrådalen kännetecknas av vapenmakt. I de stora gravhögarna var det vanligt med vapen och guld, kanske krigare med krigsbyte. I Västlandsdalen fanns, förutom kungshögen, stora högar som förmodligen tillhörde en religiös elit. I deras gravar hittades inga vapen, men däremot har det i några stora högar funnits en bronskittel. Jag får lätt associationer till druiderna som kokat trolldrycker i sina kittlar, men det är bara min fantasi.

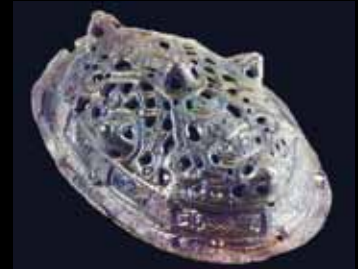
Mats tar oss till Röde och Värdeshögen. Det är den största gravhögen på Alnön. Den uppmärksammades 1684 då en ransakningskommitté, som gjorde Sveriges första uppteckning av fornlämningar, skriver att *man hittat en mässingsurna med brända ben och i en bredvidliggande hög hade uppgräfts ett hästskelett och en del stridsvapen, hörande till en kämpaskrud*. Det var Erik Teet, Medelpads förste häradshövding, som noterade. En stigbygel togs tillvara och hamnade på Livrustkammaren i Stockholm. Stigbygeln är från 1600-talet, förgylld och vackert dekorerat med orientaliska mönster. Uppgifterna är gåtfulla. Varför begrava en man med stridsmundering och häst i en hög på 1600-talet?

Om det finns någon sanning i uppgiften om att en bronsurna fanns i Värdeshögen, så skulle den kunna vara en grav över en religiös ledare, en *gode*, eller som de benämns i urnordiska runor, *erilaR*.

De stora högarna är samlade vid Röde vilket pekar mot att byn var ett aristokratiskt centrum. De största högarna vetter mot Alnösundet i den riktning som makten skulle visas upp. Kanske hade makten på Alnön en religiös karaktär. Vapen är sällsynta i gravarna. Gravgåvorna bestod mest av glaspärlor, benkam-

Glaspärlor från 400-500-talet

Bronssmycke, spänne, från 900-talet

*En stigbygel grävdes fram vid Värdeshögen på 1600-talet.
Foto: Historiska museet och livrustkammaren, Stockholm*

Gravröse från bronsålder i Vindhem. Alnös mest magnifika fornlämnning. Röset ligger utanför riksintresset på sydspetsen av Alnön.

mar, björnfällar och smycken av brons. En hel del spikar och nitar av järn har också kommit fram vid de arkeologiska undersökningarna på 1930-talet.

Ortnamnen *Vi* och *Hof* ger också stöd för att Alnön har varit ett religiöst centrum under järnåldern. Så gamla är namnen enligt ortnamnsforskare. *Vi* kommer av *Vigja*, och syftar på att platsen vigts åt en helgedom i hednatid. *Hof*, som i *Hofvid*, syftar på en tempelbyggnad, föregångare till Alnö gamla kyrka, där församlingen dyrkade asatrons gudar.

Arkeologer har på senare tid forskat mycket om vilka föremål som följer med

elitens gravar. Det förefaller ha varit få förunnat att över huvud taget bli begravda i en gravhög. Antalet gravar är för få med tanke på alla som avlidit under järnålderns tusenåriga historia. Gravhögar var vanliga mellan 200-800-talet. Därefter begravdes de döda i betydligt mindre högar och stenkonstruktioner, så kallade stensättningar. Nästan alla gravar är kremerade, så fynden är sönderbrända och fragmenterade, men experter kan i regel identifiera dem.

Elitens gravfynd var framförallt importföremål såsom föremål av glas, brons, guld och silver. Pärlor av glas och smycken av brons har följt med i några gravar. Silver och

guld har inte funnits på Alnön, förutom spår av en försilvrad svärdsnapp som fanns i en gravhög från Vi. Betydligt vanligare fynd i gravarna var glaspärlor och brons Smycken. Det fanns också bronsbeslag och ringar till seldon och remmar.

Kanske har det även funnits en lokal elit, som inte har haft så mycket kontakter med omvärlden i form av importerade föremål, men ändå begravts i stora högar. Bland dessa fanns flera gravar med björnklor i bålresterna. Arkeologer tror att klorna är vad som blivit kvar av en björnfäll och att de är knutna till päls-handlare. De som begravdes med björnfällar tycks ha legat lite avsides de stora högarna och närmare odlingsmarkerna.

När jag studerat dessa gamla undersökningar så väcks många frågor. Hur var relationen med fastlandet? Varför låg nästan alla gravar vid Röde, varför inte Stornäset? Jag frågar Mats vad han skulle vilja ha svar på, vad han skulle vilja undersöka.

– Som fackarkeolog ser jag helst att det inte grävs mer, men ur forskningssynpunkt vore det bra om boplatserna kunde lokaliseras.

Jag undrar hur man väcker intresse för dessa gamla arkeologiska undersökningar. Är det inte risk att gravhögarna nonchaleras och förstörs om inget nytt kommer fram om Alnös forntid?

– Skador händer ibland, men det gäller bara oan-senliga lämningar. Men jag tror det är viktigt att vi har informationsskyltar. Det skulle öka respekten. Jag får annars intrycket att folk är positiva till fornlämningarna. Det finns mycket som skulle kunna skyltas upp. Högarna som har något att berätta skulle mycket väl kunna vårdas och skyltas.

Det finns många skyltar med kringlor i riksintresset, men de berättar mest om natur och geologi. Alnön behöver en satsning på skyltning och informa-

Några gravgåvor som följde med kremeringarna på järnåldern. Här två bronsspännen och delar av benkammar.

*Värdeshögen uppmärksammades redan på 1600-talet då en bronskittel grävdes fram.
Brevlådan är dock 600 år yngre.*

tion om kulturmiljöer, men det kostar naturligtvis pengar. Kanske framtiden erbjuder andra, billiga, alternativ, som exempelvis information i mobilappar. Jag frågar Mats hur han ställer sig till en ökad turism på Alnön.

– Alnön är ju inte dimensionerat för

storskalig turism, varken vägar eller service håller för det. Småskaligheten är ju en tillgång att värna om. Det finns en förening som satsar på cykelturism, och det tycker jag skulle gå att utveckla.

Kyrkor och gamla kartor

Järnåldern slutar när kristendomen och kungamakten etablerar sig. Alnön har unika sevärdheter som berättar om denna övergång. Dopfunten, som numera finns att se i den nya kyrkan, är världsunik och väl bevakad med säkerhetsutrustning. Dopfunten är ett konstverk från kristendomens gryning i Norden. Den är en av fem kända medeltida trädopfuntar i Sverige. Det finns ca 1300 dopfuntar av sten bevarade i Sverige. En av dessa finns i Sköns kyrka. Konstnären, som ingen vet vem han var, har skurit ut ett motiv med många symboliska figurer. Längst ner omramas foten av några lejon som hålls fast av remmar. De små huvudena insnärjda i slingor är människosjälar som ska frälsas av Kristus, som även han brottas med slingorna. Lejon hade ingen sett i Norden vid denna tid. De är kristna symboler, som konstnären förmodligen förknippade med ondskan som människor skulle skyddas från. De medeltida dopfuntarna har ofta denna komposition av ondskan i foten och frälsning i skålen, cuppan. I gamla testamentet finns många berättelser om lejon som representerar de rovdjur de är, men samtidigt är de ikoner för makt.

Slingorna representerar förmodligen livets träd och paradiset. Några forskare ser likheter mellan slingorna och djuornamentik, som exempelvis finns på runstenar i form av slingrande ormar med runor i. Vid Sköns kyrka finns sådana runstenar. Det var vanligt med denna blandning av förkristen och kristen symbolik i övergångsskedet.

Den gamla kyrkan är troligen något yngre än dopfunten. Takstolen och dopfunten har båda daterats med årsringsmetod, dendrokronologi. En serie årsringar i träden har olika bredd beroende på klimatvariationer år för år. En serie får en viss karaktär som kan avläsas

Den 800 år gamla dopfunten används fortfarande vid dop i den nya kyrkan. Järmband håller ihop dopfunten så att den inte spricker, men det är en åtgärd som tillkommit på senare tid.

Den medeltida kyrkan har ingått i en försvarsanläggning från början. Det är en av länets bäst bevarade medeltidskyrkor. Kyrkan räckte inte till för den växande befolkningen och övergavs när den nya kyrkan i bakgrunden stod färdig.

Takmålningarna i medeltidskyrkan har motiv från bibelns berättelser. Innertaketets stjärnvalv och målerier tillkom på 1500-talet.

i alla träd från samma tid. På så sätt bildar årsringarna en form av streckkod som en dator känner igen. Takstolarnas årsringar stämmer med en serie från början av 1200-talet. Dopfunten har en serie som är minst 50 år äldre.

Kyrkans murverk kan vara äldre än takstolarna. Murarna är väldigt kraftiga och antyder att kyrkan från början varit en för

svarsanläggning. När bogårdsmuren restaurerades på 1930-talet upptäcktes en fyrkantig grund som flera forskare tror har varit en kastal. Grunden har nu fått ett nytt pyramidformat tak, men det kan mycket väl ha stått ett torn där, för bevakning av farleden i Alnösundet. På andra sidan Alnösundet fanns en liknande försvarsanläggning, men mycket större, där nu Sköns kyrka står.

Alnön var förmodligen ett annex till detta högsäte i Skön. Kyrkan hade i begynnelsen både rollen som pastorat och skatteskrapa. Några forskare tror att tjocka murar och försvarsanläggningar var motiverade för att härbärgera skatten, och förmodligen har både Skön och Alnös gamla borgliknande kyrkor haft den rollen. Tillsammans inbringade Alnö och Skön mest skatt i Medelpad, vilket talar för att Alnösundet var landskapets centrum under medeltiden.

För några veckor sedan läste jag i tidningen att Birsta köpcentrum skulle resa en två och halv meter hög granitstaty över Fale Bure. Enligt uppgift var han en av förgrundsge-stalterna i kungastriderna under 1200-talet. Sägner berättar att Fale Bure hade sin gård i Birsta, och att orten då hette Bure-stad. Uppgifterna kommer från Johannes Bureus som citerar kyrkoherden i Skön 1601. Bureus var riksantikvarie och ägnade mycket tid åt en lång släktrönika i vilken han gjorde anspråk på släktskap med medeltidens digniteter.

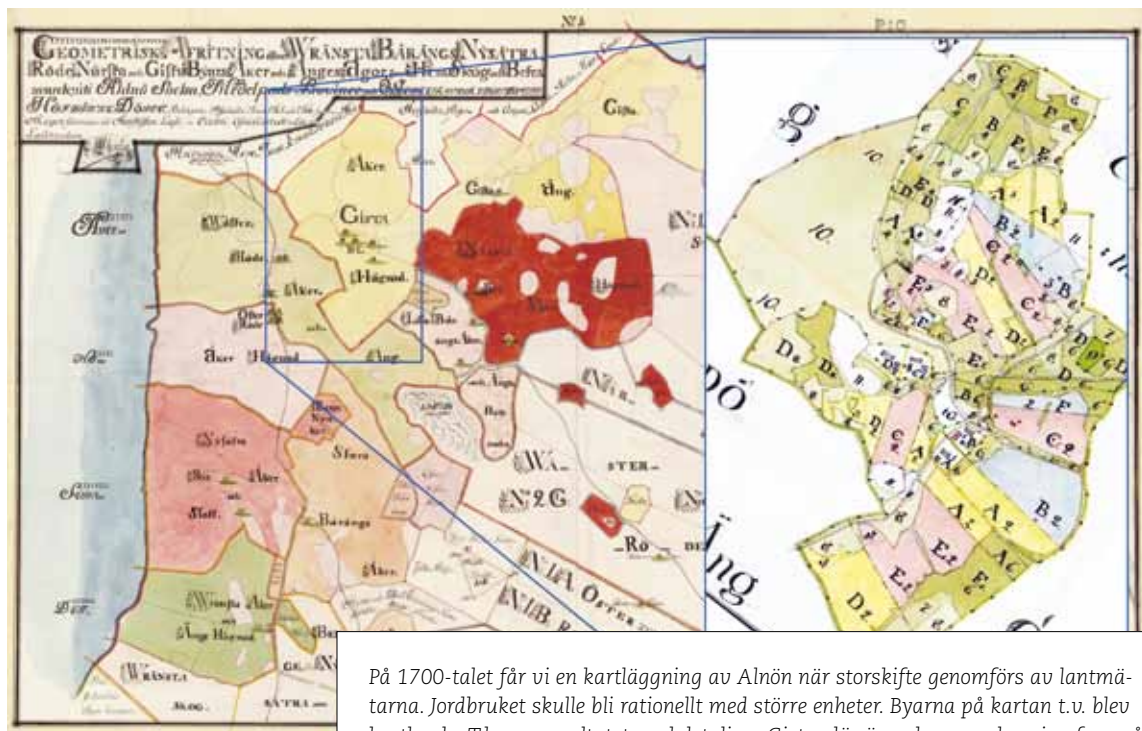
En insändardebatt följde om lämpligheten att bygga ett monument över en sägen, att det var historieförfälskning. Birsta köpcenter beslöt skrinlägga planerna om att resa monumentet. Lite sorgligt tycker jag. Varför tysta ner folktron? Det finns förvisso medeltida dokument som motsäger Bureus släktrönika. Forskare idag lutar åt att Bir är ett mansnamn (Birger) och sta syftar på ställe, boställe. Dessa -sta namn har rötter långt före medeltiden. En betydande dignitet har förvisso bott i Skön. Det finns en medeltida gravhäll i Sköns kyrka med vapenemblem i form av en armbåge. Ett sådant sigill finns i ett 1300-tals dokument med Nils Fartegnssons signatur, en storman i trakten.

Medeltiden erbjuder inte så många dokument till hjälp för historiker. Betydligt mer finns att läsa i historiska källor efter 1500-talet. I Skatteboken av Medelpad, 1543, framgår vilka bönderna var på Alnön och hur mycket mark som beskattades. Totalt beskattades 1007 mål. Ett mål var ungefär den yta som behövdes till en spann med utsäde och motsvarade ca 800 kvadratmeter. En folkräkning från 1571 räknade till 45 gårdar och omkring 350 personer på Alnön.

Genom storskiftet av markerna på 1700-talet får vi en kartläggning av Alnön. Tabellverket, som numera heter Statistiska centralbyrån, infördes samma tid och igenom detta får vi en god uppfattning om både hälsa, människors yrke, och antal invånare. 1758 har Alnön 592 invånare och nästan alla är bönder. 1865 har befolkningen mer än fördubblats till 1216 invånare. Den gamla kyrkan blev trång och församlingen byggde en ny efter Ludwig Hagermans ritning. Lyckligtvis lät församlingen den gamla kyrkan stå kvar.

Bara några år efter invigningen brann den nya kyrkan ner. Den gamla medeltidskyrkan fick åter tas i bruk i avvaktan på att en ny byggdes. Denna gång gick uppdraget till den lovande arkitekten Ferdinand Boberg. Han skulle senare få många stora uppdrag, bland andra att rita Rosenbad och LO-borgen i Stockholm.

När Bobergs kyrka stod klar 1896 var befolkningen över 4200 invånare. 16 sågverk var i drift på Alnön. Nu var bönderna

På 1700-talet får vi en kartläggning av Alnön när storskifte genomförs av lantmätarna. Jordbruket skulle bli rationellt med större enheter. Byarna på kartan t.v. blev kartlagda. T.h. ses resultatet med detalj av Gista, där även husens placering framgår.

i minoritet. Dessutom var det svårt att få arbetskraft till jordbruket. Det var mer lönsamt att jobba i sågverken, men lönsamheten var inte stor där heller. Landets första storstrejk, Sundvallsstrejken 1879, ledde inte till förbättrade villkor. Men arbetarna började organisera sig i fackföreningar och bygga upp en strejkkassa. Samma år som Bobergs kyrka stod klar byggde föreningen TOR ett föreningshus i Hörningsholm.

Konflikter uppkom igen och igen. 1909 var det ännu en storstrejk, som inleddes med att fabriksägarna försatte arbetare i lockout för

att kunna sänka lönerna. Konflikten varade flera månader och när strejkkassorna sinade tvingades arbetarna ge sig.

1931 var den mest omvälvande konflikten. Den inleddes med strejk, strejkbryteri, och slutligen skottlossning i Lunde. Återigen var orsaken att fabriksägarna ville sänka lönerna. När Ådalskonflikten ägde rum fanns endast 10 sågverk i drift på Alnön, och flera sjöng på sista versen. Sågverken lönade sig inte. Nu satsade i stället fabriksägarna i massafabriker, på fastlandet.

Arbetare bygger en föreningslokal

Sågverksarbetarna saknade under 1800-talet möjlighet att påverka sin livssituation. De var helt utlämnade åt vad fabriksägarna erbjöd i ersättning, som lön, bostad och ved. Några sågar hade bolagsskolor till barnen, men annars var det kyrkans uppgift. Barnarbete var vedertaget och det är beklämmande läsning att se hur många det var som drabbades av olyckor.

Fackföreningsrörelsen började finna sin form i Sundsvallsdistriktet efter storstrejken 1879. Det var ont om lokaler att träffas i. Många möten fick hållas i hemmen. Frikyrkorna och nykterhetsrörelsen upplät ibland sina lokaler till sammankomster, men ett viktigt steg för arbetarrörelsen var att bygga en egen föreningslokal.

Byggnadsöreningen Tor bildades 1896 med just denna målsättning. I stadgarna skriver de:

Föreningen har till ändamål att bereda lokal för Hörningsholms rösträtts- och fackförening samt andra moraliskt syfte arbetande föreningar.

Arbetarrörelsen var under denna tid särskilt engagerade i rösträttsfrågan. I Sverige fick vi allmän rösträtt 1909, men bara för män. Kvinnor fick rösträtt först 1918.

Stadgarna visar också på en samhörighet med frikyrkorörelsen och nykterhetsrörelsen genom uttrycket *andra moraliskt syfte arbetande föreningar*.

Föreningen brottades med svårigheter att få in pengar till bygget, och byggnadstypen var den billigast tänkbara - knubbhus. Knubb var spillvirke från sågarna som kunde muras som tegel. Som "murbruk" användes

en blandning av lera och sågspån, halm eller hästgödsel. När huset var uppmurat fick det stå och torka i två år innan fasaderna fick sin träpanel.

Interiören har en karaktär som påminner om både en frikyrkolokal och en borgerlig salong. Ena gaveln pryds av en målning av asaguden Tors kamp med jättarna. Arrangemanget liknar en altartavla, men budskapen är *Frihet, jämlikhet, broderskap* och *Enighet ger styrka*.

Arbetarna på Hörningsholms sågverk hade stor glädje av sitt nya föreningshus i många år, men 1930 lades sågverket ner och fackföreningen i Hörningsholm upplöstes några år senare. Byggnadsföreningen TOR nybildades med tillägget u.p.a. och har än idag hand om lokalen, men de fackliga mötena har upp-

hört. 1975 godkände Riksantikvarieämbetet en ansökan om byggnadsminnesförklaring. Ordförande i föreningen är Per-Erik Öhlund. Han bor granne med huset och visar gärna upp lokalen för intresserade.

– Turister får ringa om de vill komma in, vi har inte något organiserat för dem. Det kommer någon enstaka besökare, men de flesta nöjer sig med att läsa tavlan på huset.

Jag frågar hur lokalen används idag.

– Det är mest medlemmar i byn här ikring som använder lokalen för fester och sen har vi luciafirande här. Vi har även en kör, Tors hammarkör, som tränar här och har föreställningar i kyrkan, på tunet och andra ställen.

Luciafirandet har en särskild betydelse för Tors lokal. Byggnaden invigdes luciadagen 1896.

Alnöns ovanliga geologi

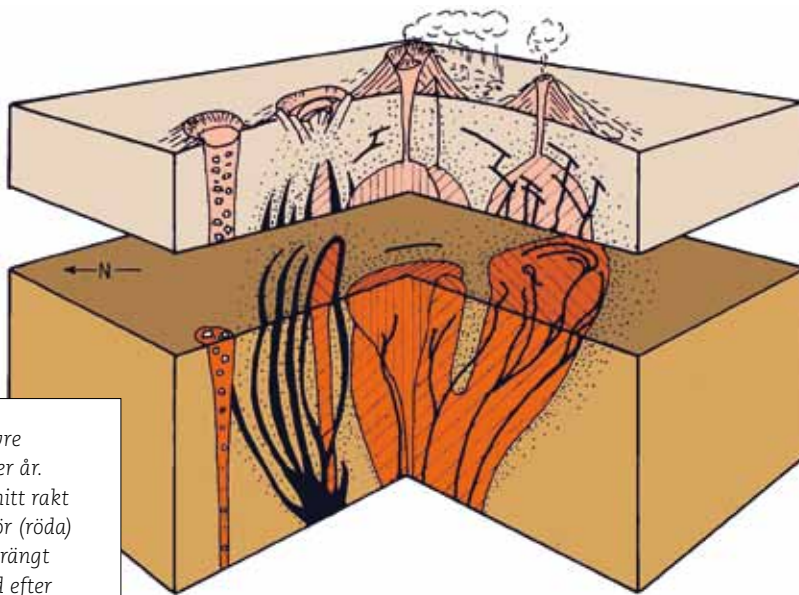
Alnön är internationellt känd för sina ovanliga bergarter. Många av de geologiska platserna är skyltade med kringla så det är lätt att hitta dem. Däremot kan det vara svårt att förstå geologernas texter om man inte är insatt i ämnet.

Alnön är ett gammalt vulkanområde, där utbrotten skedde för 560 miljoner år sedan. Under en tidsperiod av tiotals miljoner år hade flera vulkaner utbrott med centrum i Klingefjärden. Den flytande magman har trängt upp från olika djup. Geologerna tror att magman kommer från djup på mellan 3 till 8 mil. Alnön är världsunik med sin mång-

fald av bergarter och ovanliga mineral såsom *alnoit* och *borengit*, vilka fått sina namn efter Alnön och Boräng.

De geologiska förhållandena på Alnön har få motsvarigheter i världen. I Afrika finns liknande platser där man bryter diamant, och rykten gör gällande att man även funnit diamanter på Alnön. Under 1700-talet letade järnbruken efter malm på Alnön, och flera gruvhål finns kvar efter den verksamheten. Under krigsåren på 1940-talet bröt ett företag *baryt* i Pottäng. Baryt innehåller barium som behövdes till bland annat radiorör.

Sövit är en kalkhaltig bergart som trängt

Modell som visar hur Alnön bildats. Det övre skiktet har eroderat bort under 500 miljoner år. Dagens markskikt på norra Alnön är ett snitt rakt genom vulkanområdet där gamla vulkanrör (röda) blottats. Från stora djup har sövit (svart) trängt upp i gångar och sprickor. (Figur bearbetad efter Peter Kresten)

upp från mycket stora djup. Sövit har kanske brutits redan under medeltiden. Alnön är den enda plats i länet som har kalktillgångar, och kalk behövdes till kyrkobyggnaderna. I Jämtland brändes kalk i större omfattning och där fanns rikare tillgång. Även kalkugnar på Öland kan ha levererat kalk till de medeltida kyrkobyggena.

Det är en komplicerad process att tillverka murbruk och kalkputs. Grundmaterialet är kalksten, i Alnös fall sövit, som upphettas till över 800 grader i särskilda kalkugnar eller milor. Förbränningen i milor tog tre dygn och det var en vacker syn när kalkmilan lyste i nattmörkret. Den brända kalkstenen förlo-

rade halva sin vikt efter förbränningen och blev då lättare att transportera. Bränd kalk blandades sedan med vatten och en kraftig kemisk reaktionen uppstod som utvecklade värme. När blandningen väl svalnat fick man släkt kalk som var färdig för användning.

På 1760-talet skrev landshövdingen Per Abraham Örnsköld till riksdagen om tillståndet i länet. Han upprepar vid två tillfällen att han försökt få till stånd kalkproduktion på Alnön, men att bönderna inte fann det lönsamt. De brände bara kalk för husbehov. Örnskölds vision var att länsborna skulle bygga fler stenhus, framförallt stenladugårdar.

Kalkugn från Åse i Jämtland. Förmodligen har bränningen misslyckats så att kalkstenen blivit kvar. (Foto Jahne Nilsson/Jamtli)

Rest av en kalkugn vid Smedsgård.

Alnön, ett cykelparadis

Alnön kännetecknas av smala asfalterade vägar som korsar ön. De är idealiska för cykelturer. Många av vägarna är byggda av Alnöbor på 1930-talet när arbetslösheten och depressionen var som värst. Från samhällets sida försökte man mildra arbetslösheten genom att inrätta särskilda nödhjälpsarbeten. I boken *Sågverksfolket. Alnöbygd i utveckling*, 2001, finns en målande beskrivning av alla åtgärder som Arbetslöshetskommissionen satte in. Bland åtgärderna ingick även sten-krossning för framställning av makadam, dikning och ledningsdragning.

Vägarna på Alnön är ett minne av slitsamt arbete med dålig lön under de svåra åren på 1930-talet. Vägarna dimensionerades för dåtidens trafik och resultatet har blivit ett cykelparadis.

Lasse Karlsson, som vi har presenterat tidigare, visade sig vara en verklig cykelentusiast. Han tog oss med på en tur med sin kolfiberhoj en förmiddag runt hela riksintresset. Björn och jag hängde på... med bil.

Skorstenen vid Hovids sågverk. En av de få som ännu står kvar.

Skorstenarna och Alnös skyline

När Elias Sehlstedt blickade ut över Alnön och beskrev alla sågverk med sina bevingade ord, "Såg vid såg jag såg", var det förmodligen skorstenarna han såg. Såghusen var också mäktiga, men skorstenarna stod upp som utropstecken - en skorsten för varje såg. Alnön är en relativt hög ö, ca 120 meter över havet. Den branta kusten mot Alnösundet ger Alnön intrycket att vara "uppsväld".

Enligt ortnamnsforskare är det just denna uppsväldhet som gett Alnön dess namn. Det finns paralleller på andra håll, exempelvis danska Als, och Adelsö i Mälaren. Abraham Hülphers, som skrev utförliga dagböcker under sina resor på 1700-talet, menade att det växte mycket al på ön och att ön fått sitt namn av den anledningen, men om så varit fallet hade Alnön hetat Alderö. Aldernäset

vid Stornäset är exempel på sådan namnbildning. Nu för tiden är de flesta skorstenarna borta. Alnös mest utmärkande landmärke är Alnöbron. Den nya kyrkan från 1800-talet bidrar också till Alnös profil. Utöver dessa monument har inte Alnön särskilt hög bebyggelse. Några telemaster och Alnös vattentorn bryter av den jämna linjen som följer landskapskonturen.

Skorstenarna är murade av tegel och blir farliga med åren. De var utformade som arkitektoniska verk på sin tid, liksom andra industribyggnader. Självt hoppas jag att de kvarvarande skorstenarna på Alnön får finnas kvar i framtiden. Alnös sågverkshistoria bör ha kvar sina utropstecken, eller varför inte bygga nya? De kanske kan fungera som utsiktstorn eller telemaster.

Fritidsområde på Alnös stränder

Alnön har ett bredare strandskydd än vanligt, 200 meter mot normalt 100 meter. Det är lättare att promenera längs stränderna på norra Alnön. Strandtomterna är få. Däremot är det igenvuxet med sly på många av de platser där sågverken har legat. Splitved, som användes som fyllnadsmassa i kajerna, sticker upp i vattnet. Ett och annat fundament finns kvar, och keramik från främmande länder, bland ballast som dumpats av fartygen, lyser upp i sanden.

På storskifteskartor från 1700-talet framgår att byarna hade ängsmark ända ner till stranden. Det var öppet mot Alnösundet. Marken brukas inte längre utmed stränderna och kor betar inte på några ängar. En skogsridå har vuxit upp mellan landsvägen och stranden.

Kanske stränderna nu återfår en karaktär som fanns i forntiden innan jordbrukarna etablerade sig.

Av en nyligen framlagd översiktsplan över

Alnön framgår att kommunen planerar att freda stränderna på norra delen av ön. Den skog som har etablerat sig ska få växa naturligt. Landskapet i övrigt ska följa det mönster som jordbruket skapat, med bondgårdar och bebyggelse i höjdlägen vid sidan om åkrarna och ängarna.

Stränderna är viktiga för *närrekreation*,

enligt översiktsplanen. Begreppet antyder att det inte finns någon större ambition att utöka besöksnäringen på norra Alnön. Däremot blir det en sagolik miljö att bo i, att promenera längs stränderna, där splitveden sakta kryper upp på land på grund av landhöjningen. En tydlig påminnelse om vad som en gång varit.

Alnöns förflutna, en resurs för alla

”Alnön har allt”, sade John Granbo. Jag förstår honom. Resurser finns i överflöd, exotisk natur, intressant historia, riksklenoder som Alnödpunten, världsunik geologi. Men rikstextern är till för alla, och jag vill gärna se mer av visioner för norra Alnön som turistmål.

De som vill besöka rikstextern på norra delen av ön har en självklar startpunkt vid Kyrkbyn. Alnö gamla och nya kyrka ligger intill hembygdsgården, Tunet, där ett museum visar utställningar om ön. Kyrkbyn är en idealisk plats att samla besökare och turister.

Stornäset kan också vara en startpunkt. Där finns en förfallen båthamn som byggdes på 1930-talet, ett av många andra beredskapsarbeten under depressionen. Hamnen skulle vara en utmärkt anhalt för båttrafik till Sundsvall och naturreservatet på Långharsholmen.

Vårt uppdrag med denna skrift var inte i första hand att utveckla turismen. Det finns andra som kan frågan bättre. Vi har fått uppdraget att öka allmänhetens kunskaper och insikter om rikstexterns värden och att skapa engagemang, deltagande och förståelse för bevarandet av dessa. Vi ska också precisera hur värden ska tas tillvara och utgöra resurser i samhällsbygget.

Jag tycker inte det har varit brist på kunskap och engagemang. Sägverksfolket har utfört ett gediget arbete med sina publikationer. Fokus ligger naturligtvis på

sägverksepoken för deras del. Det finns andra aktiva föreningar, som tar tillvara intressen inom geologi, botanik och ornitologi. Norra Alnön har en enastående bredd av både historia och natur, men det saknas en samlad information om resurserna. Framförallt saknas bra information om förhistorien och medeltiden.

Ett steg på vägen vore att upprätta ett gemensamt skyltprogram, med tydlig information som inte kräver expertkunskaper. Länsstyrelsen gjorde en guidebok 1978, *Alnö guide*, som jag har haft stor glädje av. Den skrevs i samarbete med Sundsvalls museum och Sundsvalls kommun. I foldern på 36 sidor ryms det mesta en besökare kan önska sig, om både natur och kultur. Texten går att förstå vare sig man är insatt i specialämnen eller ej.

En god uppföljare till Alnöguiden från 1978 är *Sundsvalls naturguide* som Naturskyddsföreningen i Sundsvall står bakom. Boken kan även tankas ner från kommunens hemsida.

Båda dessa skrifter kan vara utgångspunkt för ett samlat skyltprogram om alla de värden som ingår i rikstextern Norra Alnön. Förhoppningsvis kan även denna skrift vara till hjälp, så att norra Alnön får en större uppmärksamhet över hela Sverige. Och varför inte hela världen?

Platser som nämns i texten. I kommunens Översiktlig kulturmiljöinventering från 1999, har vissa områden i riksintresset fått rekommendationer om hur miljöerna ska bevaras:

Rött – Enskilda byggnader och miljöer som kräver högsta hänsynstagande

Lila – Höga krav bör ställas på färg, form, material och läge vid nybebyggelse

Brunt – Krav bör ställas på färg, form och läge vid nybebyggelse.

Grön – Värdefulla kulturlandskap där krav bör ställas på placering av nybebyggelse för att bevara karaktären i landskapet.

R – Fornlämningar och kulturlämningar i marken. Markingrepp i närheten av fornlämningar kräver tillstånd av länsstyrelsen.

Källor

Referenser och faktamaterial har samlats i en rapport som finns att tanka ner från www.murberget.se. Sök på "Loggbok Norra Alnön".

Tack till

Sture Österlund som hjälpte oss till startbanan så vi fick en smidig "take off".

Lasse Karlsson, som alltid varit behjälplig, med och utan cykel.

Ann-Sofie Ingman som bidragit med synpunkter under resans gång.

